

Piotr Woźniak

Organy na południowo-wschodnim Mazowszu w XVIII w. w świetle wizytacji dekanatu latowickiego z 1778 roku

Rocznik Mazowiecki 24, 59-65

2012

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Woźniak

Organy na południowo-wschodnim Mazowszu w XVIII w. w świetle wizytacji dekanatu latowickiego z 1778 roku

Pochodząca z 1778 r. księga wizytacji dekanatu latowickiego zatytułowana – *Wizyta Generalna. Dwunastu Kościołów Dekanatu Latowickiego. Przez Jaśnie Wielmożnego Kaspra Kolumnę Cieciszewskiego, Biskupa Koadiutora Kijowskiego Officjalia Warszawskiego, w roku 1778 odprawiona*¹, sygn. 137 D – znajduje się w Archiwum Diecezjalnym w Siedlcach. Jest to jedyny zachowany do dziś egzemplarz wizytacji całego dekanatu, nie wspominając o nielicznych odpisach pojedynczych protokołów zdeponowanych w niektórych archiwach parafialnych oraz Archiwum Państwowym w Radomiu². Ponieważ Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie zostało niemal doszczętnie spalone w 1944 r. – wraz z całym zbiorem dokumentów dotyczących dawnego archidiakonatu warszawskiego diecezji poznańskiej, którego to części obszaru wizytacja ta dotyczyła – tym bardziej cieszy fakt istnienia tego cennego źródła. Nie wiadomo jednak, jakim sposobem owa księga wizytacji dekanatu latowickiego znalazła się w zasobach Archiwum Diecezjalnego w Siedlcach. Oznaczenie sygnatury *Wizyty Generalnej* literą „D” zalicza ją w poczet tak zwanych Akt Dawnej Diecezji Łuckiej i Brzeskiej. Tymczasem obszar dekanatu latowickiego leżał poza granicami administracyjnymi diecezji łuckiej, a dopiero od 1818 r. w większości (oprócz czterech parafii) aż do czasów obecnych należał najpierw do diecezji podlaskiej, a następnie do siedleckiej³.

Dekanat latowicki – wraz z rozrastającym się i coraz ważniejszym miastem Latowicz jako siedzibą dziekana – wchodził w skład wschodniej, prawobrzeżnej nadwiślańskiej części archidiakonatu warszawskiego diecezji poznańskiej. Obejmował on jedną z najbardziej wysuniętych na wschód części Mazowsza. Dekanat ten został utworzony w II połowie XVII w., bowiem statuty synodalne biskupa poznańskiego, Stanisława Witwickiego, z 1689 r., wymieniają już jego istnienie.

¹ Archiwum Diecezjalne w Siedlcach (dalej – ADS), Akta Dawnej Diecezji Łuckiej i Brzeskiej.

² Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, sygn. 15760, *Żeliszew*.

³ Za wyjątkiem lat 1867–1918, kiedy to w wyniku kasaty diecezja podlaska została wcielona do diecezji lubelskiej.

W kolejnych latach ośrodek ten najpewniej był skasowany, gdyż w 1755 r. nie był wzmiankowany w dokumentach, jednakże niedługo potem został przywrócony, ponieważ świadczy o tym rozpatrywana wizytacja z 1778 r. oraz *elenchus* diecezji poznańskiej z 1790⁴ r. Dekanat latowicki powstał z części parafii wchodzących w skład dawniejszych dwóch prawobrzeżnych dekanatów – garwolińskiego i liwskiego⁵. W jego obręb weszło 12 parafii: Borowie, Jeruzal, Kiczki, Kuflew, Lato-wicz, Miastków [Kościelny]⁶, Parysów, Seroczyn [Siedlecki], Stoczek [Łukowski], Wodynie, Zwola, Żeliszew⁷.

Pomimo że księga wizytacji dekanatu latowickiego z 1778 r. zawiera wiele wartościowych i szczegółowych informacji na temat ówczesnych kościołów znajdujących się na tamtym terytorium, poświęcono jej dotąd w badaniach bardzo mało miejsca. Wybrane wiadomości z tego zbioru umieścił Jacek Wiśniewski w swym katalogu pt. *Kościół drewniane Mazowsza*⁸. Na temat organów natomiast niektóre informacje wykorzystał niegdyś wrywkowo Wiktor Łyjak⁹, a także częściowo autor niniejszego opracowania¹⁰. Nie przeanalizowano jednak w sposób całościowy wiadomości dotyczących organów.

Jak wskazuje tytuł omawianej księgi, wizytację dekanatu latowickiego przeprowadził w 1778 r. biskup Kasper Kazimierz Cieciszowski (Cieciszewski), ówczesny koadiutor kijowski i oficjał warszawski. Urodził się w 1745 r. w Ozorowie koło Siedlec, w latach 1760–1764 studiował w Rzymie, po powrocie do Polski w 1768 r. został kanonikiem warszawskim, następnie w 1770 r. proboszczem w Zbuczynie, także położonym niedaleko od Siedlec¹¹. W 1775 r. mianowano go koadiutorem, czyli prawnym sukcesorem biskupa kijowskiego, Ignacego Franciszka Ossolińskiego, oraz biskupem tytularnym Theveste, a w 1780 r. oficjałem warszawskim i księstwa mazowieckiego. W 1784 r. objął biskupstwo kijowskie, a po zniesieniu tegoż (przez carycę Katarzynę II w 1795 r.) ustanowiono go biskupem pińskim, jednakże bez zgody papieża. Trzy lata później w 1798 r. został biskupem łucko-żytomierskim. W 1828 r. uzyskał tytuł arcybiskupa archidiecezji mohylewskiej. Zmarł w 1831 r. w Łucku¹². Biskup Cieciszowski często wizytował parafie, dbał także o poziom wykształcenia duchowieństwa. Był zwolennikiem Konstytucji 3 Maja oraz dialogu katolicko-prawosławnego.

W 1778 r. oprócz dekanatu latowickiego Kasper Cieciszowski dokonał wizytacji między innymi dekanatu garwolińskiego archidiaconatu warszawskiego diecezji poznańskiej¹³.

⁴ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II, Poznań 1964, s. 328.

⁵ Ibidem, s. 538-550.

⁶ W kwadratowych nawiasach podaję współczesne formy nazw rozpatrywanych miejscowości.

⁷ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 131.

⁸ J. Wiśniewski, *Kościół drewniane Mazowsza*, Pruszków 1998.

⁹ W. Łyjak, *Historia organów na obszarze województwa siedleckiego do roku 1800*, w: *Organy Zabytkowe*, red. M. Borkowski, Łódź 1989, s. 118-126.

¹⁰ P. Woźniak, *Osiemnastowieczne organy w diecezji siedleckiej*, mps, Siedlce 2012 [tekst złożony do druku].

¹¹ R. Nir, [hasło] *Cieciszowski, Cieciszewski Kasper, abp*, w: *Encyklopedia Katolicka*, red. R. Łukaszyk i inni, t. III, Lublin 1985, szp. 464; P. Nitecki, *Biskupi kościoła w Polsce w latach 965–1999*, wyd. II, Warszawa 2000, szp. 55.

¹² Ibidem.

¹³ Badania własne.

Jak wspomniano, księga wizytacji obejmuje opisy wszystkich dwunastu parafii dekanatu latowickiego. Pośród informacji ukazujących liczebność, obszar majątku i zarządców parafii, znajdują się tam wiadomości dotyczące wyposażenia wnętrza kościelnego, a co w tym wypadku najbardziej interesujące, chóru kościelnego i znajdujących się tam zazwyczaj organów. Do protokołów wizytacyjnych niektórych parafii w późniejszych latach dopisywano wykaz przybyłych sprzętów kościelnych. Wiadomości te nierzadko dotyczyły organów. Ten problem jednak nie będzie tu poruszany, gdyż nie odnosi się bezpośrednio do tematu.

Informacje dotyczące organów oraz opisy chórów muzycznych parafii dekanatu latowickiego, zawarte w wizytacji z 1778 r. przedstawiam według kolejności alfabetycznej miejscowości:

1. Borowie

*Chor gzymsem opasany, na którym Pozytyw zruynowana*¹⁴.

2. Jeruzal

*Nad temi drzwiami Chor duży z balasikami na dwóch Filarach wsparty, na który w schody z Kosciola, Pozyteu na nim Zły popsuty*¹⁵.

3. Kiczki

*NAD WIELKIEMI DRZWIAMI IEST CHOR Z OKNEM NA KTORYM POZYTEW SZKATULNY NOWO REPAROWANY PRZEZ JMC X. PLEBANA*¹⁶.

4. Kuflew

*Pozytevek mały o głosach*¹⁷.

5. Latowicz

*Chor obszerny w Kolo opasany balasowaniem, Ktore iest przystoynie malowane. Na tymże Chorze Organ nowy w dziesięciu Głosach z bębem wstrukturze piękney y wspinały Kosztem terazniejszego WJmc d. Plebana sprawiony*¹⁸.

6. Miastków Kościelny

*Chór z Tarcic na boku przystawiony na Którym stoi Pozytyw szkatulny niedawno sprawiony*¹⁹.

7. Parysów

*[...] mały Churek na Kształt Łoży Balasiki na Kościół maiący na którym stoi Pozyteu szkatulny stary reparowany*²⁰.

¹⁴ ADS, Akta Dawnej Diecezji Łuckiej i Brzeskiej, sygn. 137 D, *Visitatio Ecclesiae Parochialis in Borowie*, k. 71 r.

¹⁵ Ibidem, *Visitatio Ecclesiae Parochialis in Jerusal*. An[no] D: 1778, k. 17 v.

¹⁶ Ibidem, *Visitatio Ecclesiae Parochialis in Kiczki*, k. 33 r., v.

¹⁷ Ibidem, *Visitatio Generalis Ecclesiae Parochialis in Kuflew in archidiaconatu Varsaviensi per Illustrissimum Excellentissimum ad Reverendissimum Dominum D[omi]ni Gasparum Casimirum Kolumna Cieciszowski Episcopum [...] Coadjutorem Kijowien[sem] Anno Domini 17.78 Expedita.*, k. 26 v.

¹⁸ Ibidem, *Visitatio Ecclesiae Par[ochia]lis in Latowicz*, k. 105 r.

¹⁹ Ibidem, *Visitatio Ecclesiae Parochialis in Miastków*, k. 79 v.

²⁰ Ibidem, *Visitatio Ecclesiae Parochialis in Oppido Paryssów*, k. 60 v.

8. Seroczyn Siedlecki

Chor zas obszerny w poł okrągły. balasikami tokarskiej roboty od Sciany do Sciany obwiedziony, [...] Stoi Organ Struktury piękney Osm głosow y bębny w Sobie maiący, Kosztem JW Kollatorasprawiony²¹.

9. Stoczek Łukowski

Nad drzwiami wielkimi iest Chor na słupach drewnianych, roznemi farbami malowany, na którym stoi Organ o głosach osmiu z Składki Parafianow y przyłożenia się JmX Gałazki na ten czas Plebana Stoczkowskiego Sprawiony²².

10. Wodynie

Nad Kruchtą Chor od dwoch po bokach lozow scianami przedzielony, [...] Kottłów miedzianych starych²³.

11. Zwola

Pozytyli [sic!] Szkatulny²⁴.

12. Żeliszew

Pozytew do Kosciola et quoque necessaria pro honore DEI, et missis celebrandis, a que administratione Sacramentorum sprawić Fundator przyrzeka, które w czasie Regestrem ad Acta Consistoralia podane będą. Na chorze Organ nowy sprawiony Roku 1776, zawiera w sobie ośm głosow, i dwa bębny: piękny wdzięczny, głosny, koszcie złotych 1500, procz innych ofiarowanych przydatków²⁵.

Spośród parafii dekanatu latowickiego tylko w Wodyniach, pomimo istnienia chóru muzycznego, nie odnotowano organów. Zapewne wynikało to z faktu, iż kościół wodyński został wybudowany dopiero w 1776 r., wobec czego nie zdążono jeszcze z kupnem żadnego instrumentu²⁶.

W wypadku wielu miejscowości, oprócz samych organów, dokładniej zostały opisane także chóry muzyczne, które znajdowały się przeważnie nad wejściem głównym do kościoła. Tylko w Miastkowie to miejsce było ustawione z boku, zapewne przy prezbiterium. Chóry dużych rozmiarów odnotowano w kościołach: jerozolimskim, latowickim i seroczyńskim, natomiast mały – w parysowskim. Opisano także kształt oraz dekoracje niektórych chórów. W Borowiu ozdobiono go gzymsem, a w Jeruzalu oraz Stoczku ustawiono na dwóch filarach. Chór wzbogacony o balustradę można odnotować również w Jeruzalu, Latowiczu, Parysowie i Seroczynie. Ponadto w Latowiczu i Seroczynie chór był półokrągły i pomalowany, jednakże nie wiadomo, na jaki kolor.

Organy prezentowane w wizytacji z pewnością można zaliczyć do grupy określanej mianem pozytywów, czyli niewielkich organów pozbawionych klawiatury pedałowej. Największy instrument znajdował się w Latowiczu, miał dziesięć

²¹ Ibidem, *Visitatio Ecc[lesi]ae Parochialis in Seroczyn.*, k. 97 r.

²² Ibidem, *Visitatio Ecc[lesi]ae Parochialis in Oppido Stoczek.*, k. 89 v.

²³ Ibidem, *Visitatio Ecclesiae Parochialis Wodynie*, k. 41 v.

²⁴ Ibidem, *Visitatio Ecc[lesi]ae Parochialis in Zwola*, k. 86 r.

²⁵ Ibidem, *Visitatio Ecclesiae Parochialis Żeliszewiensis 1777. Die 20 octobris.*, k. 4 v., 9 v.

²⁶ *Katalog Diecezji Siedleckiej 2003*, red. E. Jarmoch, Siedlce 2003, s. 171.

głosów, co na ówczesne czasy i specyfikę organów powstających w tym regionie Rzeczypospolitej stanowiło rzecz godną uwagi. W Seroczynie, Stoczku i Żeliszewie organy miały po osiem głosów, z czego te w Latowiczu oraz Żeliszewie były wyposażone w specyficzne urządzenie dodatkowe, zwane *tympanem*, określone tu jako *bębny*. Było ono zbudowane z dwóch niedostrojonych piszczałek, wydających dudniący dźwięk, podobny do uderzania w kotły. W Kiczkach, Miastkowie, Parysowie i Zwoli odnotowano istnienie niezmiernie popularnych w dawnej Polsce, tak zwanych pozytywów szkatulnych. Były to małe, przenośne organy w formie skrzyni.

Spośród wiadomości na temat organów, można odnaleźć także te dotyczące stanu samych instrumentów. Zadziwia fakt, iż według zapisów, organy były zazwyczaj w dobrym stanie technicznym, co w porównaniu z sytuacją w polskich kościołach (biorąc pod uwagę analogiczne wizytacje innych dekanatów czy diecezji) nie przedstawiało się raczej typowo. Wyjątkowo często pojawiają się tu informacje na temat fundatorów bądź dobroczyńców omawianych organów, co wydaje się ciekawym zjawiskiem. W Kiczkach pozytyw szkatulny został wyremontowany na koszt proboszcza. W Latowiczu administrator parafii ufundował organy, natomiast w Seroczynie oraz Żeliszewie instrumenty sprawili miejscowi kolatorzy (w wypadku Żeliszewa wynika to z wcześniejszych zapisów). W Stoczku, oprócz proboszcza, na nowe organy złożyli się również parafianie, co wypada uznać za ewenement, biorąc pod uwagę ówczesne realia.

Zniszczone, potrzebujące remontu organy znajdowały się w kościołach w Borowiu i Jeruzalu. W Miastkowie istniał nowy pozytyw szkatulny, natomiast w Parysowie taki sam instrument pomimo swej starości miał zostać ostatnimi czasy wyremontowany, a w Kuflewie i Zwoli nie określono ich stanu.

W stosunku do niektórych instrumentów opisano ich wygląd oraz cechy charakterystyczne. Piękne, zdobione organy znajdowały się w Latowiczu, Seroczynie i Żeliszewie. Dodatkowo te ostatnie określono jako wydające donośny dźwięk. Podane zostały też: data – rok 1776, oraz kwota – 1500 złp., czyli określono, kiedy i za jaką sumę zakupiono nowy instrument do kościoła.

W Wodyniach, oprócz występowania samych organów, wzmiankowano istnienie popularnych w tamtych czasach kotłów (najczęściej dwóch), używanych do bębnienia między innymi podczas procesji oraz niektórych nabożeństw.

Organy opisywane w tej wizytacji zazwyczaj nazywano pozytywami (siedem razy), co zapewne odnosiło się do mniejszych organów, czyli pozytywów szkatulnych. Jako organy przedstawiano wyłącznie instrumenty w Latowiczu, Seroczynie, Stoczku i Żeliszewie. Były one największe w całym ówczesnym dekanacie, a liczba ich głosów wahała się od 8 do 10, co, jak wspomniano, świadczyło o zupełnie sporych rozmiarach jak na lokalne warunki. Możliwe, że właśnie dlatego te instrumenty określono mianem organów, mimo że z pewnością, według dzisiejszej nomenklatury, były to nieprzenośne pozytywy.

Warto dodać, iż spośród rozpatrywanych organów, do dziś zachował się jedynie pozytyw w Żeliszewie, zasadniczo niemal w niezmienionej postaci od czasu powstania w 1776 roku. Pod koniec XIX w. dobudowano do niego trzygłosową sekcję pedałową, wymontowano *tympan*, zlikwidowano tak zwaną „krótką

oktawę" w klawiaturze manualowej (ręcznej) oraz przetopiono na nowo cynowe piszczałki prospektowe²⁷. Stosunkowo niedawno został zniszczony zapewne bliźniaczy instrument w niedalekim Seroczynie. W 1970 r. w jego miejsce wybudowano duże, dwumanualowe organy z pedałem, a stary pozytyw zdemontowano i wywieziono do pobliskiej parafii, gdzie uległ zagładzie. Szczęśliwie zachował się spis jego przybliżonej dyspozycji (wykaz głosów) oraz fotografia archiwalna²⁸. Po pozostałych instrumentach brak śladu. Zostały one zastąpione nowymi organami być może jeszcze w wieku XVIII, XIX bądź XX.

Dokumentacja z wizytacji dekanatu latowickiego, dokonanej w 1778 r. przez biskupa koadiutora kijowskiego, Kaspra Cieciszowskiego, oprócz ważnych informacji prezentujących historię i stan materialny oraz duchowy poszczególnych parafii, przedstawia ciekawy obraz osiemnastowiecznego budownictwa organowego na tym najbardziej wysuniętym na wschód fragmencie archidiakonatu warszawskiego diecezji poznańskiej, a także jednym z rubieży wschodnich samego Mazowsza. Spośród dwunastu parafii, w jedenastu występowały organy. W wypadku niektórych instrumentów została określona liczba głosów, ich stan, a nawet fundator i cena. Największe organy (dziesięciogłosowe) znajdowały się w Latowiczu, ośmiogłosowe – w Seroczynie, Stoczku i Zeliszewie. Były one wyposażone w urządzenie dodatkowe, zwane *tympanem*. W stosunku do większych organów ogólnie opisano ich kształt, wystrój, a nawet dźwięk. Przeważały jednak niewielkie pozytywy szkatulne, do tego nieraz wymagające naprawy.

Oprócz informacji na temat samych organów przedstawiano często też wygląd chóru muzycznego, który zazwyczaj był ustawiony nad głównym wejściem do świątyni, nierzadko wsparty na dwóch słupach, ozdobiony balustradą bądź innymi ornamentami, pomalowany na różne kolory. Oprócz organów znajdowały się tam niekiedy miedziane kotły procesyjne.

Spisana wizytacja dekanatu latowickiego – pomimo, że jest zaledwie wycinkiem panoramy historii budownictwa organowego u schyłku pierwszej Rzeczypospolitej – dzięki swej skrupulatności opisu jest ważnym źródłem nie tylko w badaniach organologicznych, ale też nad dziejami i kulturą południowo-wschodniego Mazowsza.

ABSTRACT

Organs in the south-eastern Mazovia in the eighteenth century in the light of the inspection of Latowicz deanery from 1778

Dating from 1778, the book of the inspection of Latowicz deanery titled: *Wizyta Generalna. Dwunastu Kościołów Dekanatu Latowickiego. Przez Jasnie Wielmożnego*

²⁷ P. Woźniak, *Osiemnastowieczne organy...*, op. cit., s. 106-110.

²⁸ *Ibidem*, s. 139, 140.

Kaspra Kolumnę Cieciszewskiego. Biskupa Koadiutora Kijowskiego Officiála Warszawskiego. w roku 1778. odprawiona., sign. 137 D, is located in the Diocesan Archive in Siedlce. Latowicz deanry with the city Latowicz as its capital, was part of the eastern part of the Warsaw archdeaconry of the diocese of Poznań. It included one of the most easterly part of Mazovia region. Latowicz deanery was founded in the second half of the seventeenth century, with 12 parishes. The inspection of the Latowicz deanery was conducted in 1778, by bishop Casimir Cieciszowski – at the time coadjutor of the bishop of Kiev and Warsaw dignitary, later archbishop of Mogilev. So far the historical and organological researches have not devoted enough attention to the precious document. Apart from the important information presenting the history, material and spiritual condition of the parish, the inspection presents an interesting picture of organ-building in the eighteenth century. From among of the twelve parishes, eleven had organ. In case of some of the instruments, the document specifies the numbers of their voices, their condition, founder's name and price. The largest organs was in Latowicz (10 voices) and in Seroczyn, Stoczek and Żeliszew (8 voices). The instruments was equipped with a mechanism built from two pipes, called *tympan* (drum). In case of larger organs, the document reports their shape, design, and even sound. However, little organ positives, called *pozytyw szkatulny* (casket positive), were the most popular. Some of the instruments required repairs. In addition to this, the document also frequently reports the description of the organ-lofts, which were usually placed above the main entrance of the church, sometimes on the two pillars, adorned with a balustrade, or other ornaments, and painted in different colors. Apart from the instruments, the organ-lofts were also a place for drums made of copper.

*

Piotr Woźniak, ur. w 1985 r. w Siedlcach. Ukończył studia w Instytucie Muzykologii UW w ramach Kolegium Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych UW. W 2009 r. rozpoczął studia doktoranckie na Wydziale Historycznym w Instytucie Muzykologii UW. Za pracę magisterską pt. „Organy osiemnastowieczne diecezji siedleckiej” otrzymał nagrodę im. Zofii Lissy w Instytucie Muzykologii UW oraz nagrodę „Złotego Jacka” od Siedleckiego Towarzystwa Naukowego za najlepszą pracę magisterską o regionie. Kształcił się w grze na organach u Marietty Kruzel-Sosnowskiej oraz Piotra Wilczyńskiego. Interesuje się historią dawnych instrumentów klawiszowych oraz wykonawstwem muzyki dawnej. Zajmuje się dziejami polskiego budownictwa organowego oraz zagadnieniami związanymi z ich ochroną. Prowadzi badania nad historią budownictwa organowego na terenie diecezji siedleckiej. Obecnie pisze pracę doktorską na temat budownictwa organowego w XIX w. na Mazowszu Wschodnim pod kierunkiem prof. Aliny Żórawskiej-Witkowskiej w Zakładzie Powszechniej Historii Muzyki Instytutu Muzykologii UW.